
О.Веселова**ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ І ПАМ'ЯТНИКИ ЖЕРТВАМ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ**

Жертвами голоду-геноциду в своїй більшості були українські селяни. Астенічних через голод мерців – висохлих селян-скелетів чи розпухлих від виснаги - скидали, як у селах, так і в містах, у величезні траншеї, колодязі, спеціально призначені місцевою владою трупарі збирали загиблих й звозили на цвинтарі чи пустирища, в яри та балки гарбами, підводами, безтарками, скидали у ями. Знесилені голодом люди ховали рідних на городах, у садках.

“Голодомор 1932-33 років – це наша спільна пам'ять, спільний біль, бо немає в Україні жодного роду, жодної сім'ї, яку б не зачепила ця трагедія. Мільйони наших родичів, односельців, земляків, замучених голодом – це не просто жертви несправедливості режиму. Це – винищені носії наших родинних традицій, духовних і моральних законів, традиційних цінностей. У 1932-33 роках ми з вами осиротіли на 7-10 мільйонів людей. Третина з них – діти. Ми будемо чутися вічними сиротами у цьому світі, розгубленими і незахищеними на історичних роздоріжжях, доки не станемо однією зрідненою міцною родиною. Адже усі ми – їхні нащадки, і в нас тече і пульсує одно - їхня кров,” – зазначав В.Ющенко¹. Але донедавна навіть згадка про безіменні могили була небезпечна. Люди жили й доживали вік наодинці з пам'яттю.

Щільне замовчування тоталітарною владою найбільшої народної трагедії ХХ ст. стало на заваді гласно відзначати в Україні пам'ятними знаками та пам'ятниками місця поховань замордованих голодомором рідних та односельців. Тому перші пам'ятники жертвам голоду-геноциду були встановлені за “залізною завесою”, в країнах Заходу, спершу до 50-річчя голодової катастрофи зусиллями української діаспори. За ініціативи громадян Канади, переважно українського походження, 23 жовтня 1983 р. в м.Едмонтоні було відкрито перший у світі пам'ятник жертвам голоду в Україні, автором якого виступила монреальський скульптор Людмила Темертя². Дещо пізніше пам'ятник померлим від українського голокосту споруджено у м.Вінніпезі. В столиці Великобританії - Лондоні - постав пам'ятник-хрест з написом: “На вічну пам'ять семи мільйонів жертв штучного голоду в Україні 1932-1933. Українці Великобританії. 1983.”³ У травні 1986 р.

встановлено пам'ятник жертвам голодомору в центрі Лос-Анджелеса (США)⁴ тощо.

Актуальна тема увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні після понад піввікового замовчування вперше порушена у фундаментальному виданні Володимира Маняка і Лідії Коваленко-Маняк "33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал"⁵. Побіжно її торкалися автори-упорядники регіональних і місцевих збірників документів й спогадів очевидців трагедії. З'явилися публікації з цієї актуальної теми й автора даної статті⁶.

Як дослідження теми ушанування пам'яті убієнних голодом українських селян-хліборобів, так і виявлення місць поховань, установлення пам'ятних знаків і пам'ятників жертвам голоду-геноциду почалося в Україні в 2-й половині 1980-х – 1-й половині 1990-х рр. Один з перших пам'ятників в листопаді 1989 р. за ініціативи колишнього голодуючого-патронатівця В.М.Різуненка, ставшого сиротою через голодомор, створено й урочисто відкрито у м.Валки на Харківщині. 1990 р. збудовано цілий ряд пам'ятників, меморіальних знаків на Полтавщині. 22 квітня 1990 р. пам'ятний знак відкрито в с.Заруддя Кременчуцького р-ну. На стелі – великий православний хрест з написом: "Мученикам 1933-го від нащадків, яким повернули право на пам'ять"⁷. Через 57 років після винищувального 1933-го односельці загиблих від голодного мору в с.Пустовіти Миронівського р-ну на Київщині встановили скромний пам'ятник – чотиригранну пірамідку з православним хрестом, а поруч – два кам'яні стовпи, як символи негасних свічок народної пам'яті⁸.

За ініціативи відомого українського письменника Олекси Коломійця 12 серпня 1990 р. на Полтавщині насипано за козацьким звичаєм рукотворний Курган Скорботи в пам'ять жертв голодомору 1932-1933 років в Україні, у центрі якого встановлено 15-метровий хрест з написом: "Голодомор. 1932-1933". "Ясно, що голод був спровокований, - сказав у виступі на ритуалі освячення місця Кургану Скорботи академік Петро Толочко. – Комусь дуже хотілося у такий спосіб знищити українців. Тому наш обов'язок зараз - дослідити і розповісти нащадкам про той страшний час"⁹.

Чисельність пам'ятників жертвам геноциду з року у рік збільшувалась. 1991 р. пам'ятник-стелу споруджено в с.Сніжків на Валківщині Харківської обл. на місці церкви, зруйнованої в 30-ті роки. Впорядковано могили померлих та встановлено

пам'ятний хрест на цвинтарі в с.Феліціалівка (нині с.Здвижівка) Бородянського р-ну Київщини. В смт Бородянка в ямі на місцевому цвинтарі поховані місцеві жертви голодомору і померлі, зняті з потягів, підібрані на шляхах. 1990 р. на цій могилі поставлено пам'ятний хрест. У м.Лисичанську Луганської обл. встановлена меморіальна плита з хрестом.

“Це було не на кладовищі у селі, а за селом, у полі. Тепер це називається в селі Голодне кладовище. На проводи кожного року їду я у своє село, і хто ще залишився живий, йдемо туди і поминаємо там померлих,” - спогадує О.П.Гнатюк з с.Ярославка Ружинського р-ну Житомирської обл. В цьому селі 1991 р. відкрито три пам'ятники. Великий хрест встановлено на насипу біля перших колективних поховань – 300 душ - жертв голоду і напис: “Народна пам'ять жителям с.Ярославки, що померли від голоду та репресій 1933-1937 років...” 1992 р. збудовано пам'ятні знаки в с.Якимівка Оратівського р-ну Вінницької обл., в с.Тарган Володарського р-ну, в м.Богуслав, в с.Брилівка Ставищенського р-ну, м.Тетіїві на Київщині¹⁰. Встановлено виготовлений сільськими майстрами пам'ятник українським селянам в с.Тимошівці Черкаської обл. Під час повернення учасників мітингу після відкриття цього пам'ятника до Києва сталася автокатастрофа. Щоправда, на машину, в якій їхали 14 червня 1992 р. автори-упорядники Книги-Меморіалу “33-й: Голод”, наїхав тоді не “КАМАЗ”, а автобус. Співголова “Меморіалу”, ініціатор й організатор створення Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні Володимир Маняк загинув, Лідія Коваленко-Маняк - його соратниця і дружина, журналістка - була травмована.

Завдяки патріотам-ентузіастам створюваних та створених і активно діючих осередків Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні, яка офіційно функціонує з 27 червня 1992 р., в багатьох селах і містах України рух з упорядкування могил убієнних голодомором, спланованим і здійсненим компартійно-державною владою СРСР, паралельно з підготовкою друкованих пам'ятників ширився, ставав масовим. Особливо активним він був під час підготовки та відзначення 60-х й 70-х роковин великого голоду.

З ініціативи громадських організацій селища Дніпровське Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. в 60-річчя голокосту 1933 р. на братській могилі загиблих від радянських голодоморів споруджено пам'ятник, який увінчує відреставрований хрест колись зруйнованого і зневаженого храму, чия

монументальна велич стверджує незнищенність народної пам'яті й віри. Меморіал жертвам голодомору відкрито с.Великі Єрчики Сквирського р-ну Київщини¹¹, цілий ряд ін.

У березні 1993 р. указом президента України Л.Кравчука у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору-геноциду 1932-1933 рр. було визначено загальнодержавні заходи. У зверненні Оргкомітету говорилось: "Важливо, щоб у кожній області, кожному районі, місті і селі нашої тепер незалежної держави ми вшанували світлу пам'ять безвинно загублених голодом людей. Впорядкування масових поховань замучених голодом, кладовищ, встановлення хрестів, інших пам'ятних знаків, проведення в церквах і храмах молитов та панахид - найперше і найголовніше, чим можна було б воістину по-народному, по-християнськи спом'янути наших загиблих від голоду-геноциду батьків і матерів, братів і сестер. Про страхітливий злочин комуністичної кліки проти українського народу мають знати і завжди пам'ятати наша молодь, наші діти"¹².

Хрести жертвам голодомору встановлено влітку 1993 р. у Молодіжному парку Харкова, в центрі Херсона, відкрито й освячено пам'ятник у с.Соколівка Крижопільського р-ну Вінницької області. Восени 1993 р. з ініціативи історико-просвітницької організації "Меморіал" споруджено та освячено пам'ятник жертвам більшовицького геноциду у м.Червонограді Львівської обл., пам'ятний знак у вигляді хреста і дзвону встановлено у Добровеличківці Кіровоградської обл. на кошти, зібрані усім миром. Меморіальну композицію з чорної кам'яної стели з хрестом над нею і написом "Жертвам голодомору 1932-1933 років на Луганщині" споруджено в Новоайдарі. У центрі с.Сокиринці на Чернігівщині загиблим хліборобам встановлено пам'ятник у вигляді хреста, обплутаного колючим дротом, під яким встановлено скульптуру виснаженої матері з мертвою дитиною на руках. Автор цього пам'ятника - скульптор-художник Л.Гомон.

11 вересня 1993 р. під час Днів Великої Скорботи, коли вся Україна схилилася перед пам'яттю безвинно загиблих у 1932-1933 рр., було відкрито загальноукраїнський пам'ятник-меморіал неподалік від м.Лубни Полтавської обл. біля Мгарського Спасо-Преображенського монастиря на Зажур-горі - 30 дзвонів під банею одного величного дзвону, увінчаного хрестом. Дзвін-пам'ятник збудовано за ініціативи та коштом Українського фонду культури і громадськості Лубенщини. Автори меморіалу -

архітектор А.Ігнащенко та конструктор І.Лебедич¹³. 12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі м.Києва було урочисто відкрито й освячено всеукраїнський пам'ятний меморіальний знак з граніту й бронзи, що символізує собою хрест, матір-берегиню, як символ України, з опущеними від розпачу руками і дитиною на грудях. Автори пам'ятного знаку - художник В.Перевальський та архітектор М.Кислий. Перенесений й перетворений за владним розпорядженням під час реконструкції Михайлівського собору на пересічну паркову прикрасу пам'ятний знак відстояно завдяки турботам Асоціації дослідників голодоморів в Україні та представників прогресивної громадськості Києва, і встановлено на своєму законному місці, біля монастирської стіни на Михайлівській площі. Сподіваємося, що подібне неподобство не повториться.

1993 р. перші пам'ятні знаки-хрести з'явилися в Одеській обл.: у м.Балті, смт Велика Михайлівка, селах Саражинка і Чернече Балтського, Грабове Кодимського, Можнянка Новоковського р-ну¹⁴. Чимало меморіальних знаків встановлено на Полтавщині. Це – хрест в смт Нові Санжари, Курган Скорботи в райцентрі Чорнухи, пам'ятник в Кобеляцькому р-ні. “В с.Суха на братській могилі люди поставили великого хреста, щоб живі пам'ятали голодомор. В ту могилу кидали ще й живих”, - свідчила Г.О.Ткаченко.

Діяльність з увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду розширювалась. Хрести пам'яті в селах Скоморошки, Рожичка, Фронтівка, Підвисоке, в селах Новий Животів, Животівка, Юшківці, Угарове, Кожанка на кладовищах Оратівського р-ну Вінницької обл. встановлено в 1995-1996 рр. У м.П'ятихатки - районному центрі Дніпропетровщини, на території колишнього кладовища пам'ятний знак - дерев'яний хрест і надгробний камінь для увіковічнення пам'яті померлих від голодної смерті поставлено 1999 р. Щорічно біля пам'ятного знаку жертвам голодомору проводяться мітинги зі вшанування пам'яті загиблих. За даними Баранівської районної держадміністрації Житомирської обл., на місці поховань жертв голодомору 1932-1933 рр. встановлено пам'ятний хрест та проведена поминальна панахида по небіжчиках. Хрести встановлено на центральному міському кладовищі Гуляй-Поля Запорізької обл. Постійно вшановує жертви голодового жахиття Київщина. Пам'ятні меморіальні знаки встановлено у райцентрі Вишгород, смт Рокитне, селах Житні Гори, Телешівка, Бирюки, Острів

Богуславського р-ну, насипано кургани та встановлено хрести в селах Веприк, Пилипівка, Велика Снітинка, Пришивальня, Дорогинка, Дідівщина, Бортники, Волиця, Скригалівка, Дмитрівка, Паляниченці, Триліси, Велика Офірна, Кожанка Фастівського р-ну, в смт Макарів, с.Бишів Макарівського р-ну. В райцентрі Кагарлик біля Ольгинського кладовища жертвам голодомору встановлено хрест. Нагорнуто насипи й установлено хрести чи стели на кладовищах сіл району Б.Щучинка, Шубівка, Горохове, Бурти, Черняхів, дерев'яні пам'ятні хрести в селах Гребені, Юшки, Жовтневе, Панікарча, Леонівка, Липовець, Новосілка, Русавка, Стайки, Стрітівка, Шпендівка, в с.Слобода – дзвін. 12 пам'ятних знаків встановлено на території Богуславського р-ну. Про голод-геноцид нагадують меморіальні знаки в Миронівському та Сквирському р-нах.

Пам'ятні знаки замордованим селянам збудовано на місцях поховань в селах Шарівка, Полкова Микитівка Богодухівського, Кобзарка Валківського р-ну Харківщини. На Хмельниччині монументи жертвам геноциду та політичних репресій відкрито в селах Гарбузівка, Пишки, Пилявка Старосинявського р-ну. Хрести та меморіальні знаки встановлено в с.Дзендзелівка Маньківського, с.Безпальче та Жорнокльова Драбівського, в усіх населених пунктах Городищенського р-ну Черкащини. Пам'ятні знаки споруджено в с.Первомаївка Верхньобагачанського та Гладківка Голопристанського р-ну на Херсонщині¹⁵.

В ім'я увічнення пам'яті загиблих від страшної чуми ХХ ст., згідно з указом президента України 1998 р., щорічно четвертої суботи листопада Україна відзначає День пам'яті жертв голодомору. Багато вже зроблено в плані увічнення пам'яті жертв геноциду, але й дотепер на місцях тисяч і тисяч могил ще немає ніяких пам'ятників, могили зрівнялись... Про пам'ятні знаки чи пам'ятники похованим у ямах-могилах владні структури – обласні та місцеві ради, регіональні й місцеві держадміністрації ще дуже мало дбають, або й зовсім не турбуються. Особливо це стосується регіонів, де голодова смертність селян-хліборобів була надзвичайно високою: Донеччини, Сумщини, Миколаївщини, Запорозжчини, Херсонщини, Дніпропетровщини та ряду ін. Й дотепер деякі симпатички радянської тоталітарної влади, яка організувала геноцид проти власного народу, не лише не сприяють прагненню населення вже незалежної України до

увічнення закатованих голодом земляків, а й узагалі заперечують, як і за часів сталінщини, сам факт голодомору, а величезну кількість документів й свідчень вважають «демагогією». Вони ігнорують постанови Верховної Ради, Укази президентів України щодо ушанування жертв геноциду.

У рішенні Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років» від 6 березня 2003 наголошується: «До дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій 22 листопада 2003 року в місцях масових поховань загиблих від голодомору 1932-1933 років установити пам'ятні знаки для увічнення їхньої пам'яті». В розпорядженні президента України «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні за 6 грудня 2002 р. вказується: «Спорудити в місті Києві Меморіал пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій»¹⁵.

Поруч з рухом очищення й совісті, усвідомлення необхідності віддати належну шану убієнним старикам, чоловікам, жінкам, дітям й ненародженим та реабілітації мільйонів українських хліборобів, в суспільстві існувало та й подекуди інколи проявляється явище протилежне. Якщо раніше, в тоталітарному СРСР, коли навіть згадка про голод-геноцид була в «партії-державі» «злочином», на братських могилах заморених голодом селян прокладалися дороги, будувалися кафе, влаштовувалися танцмайданчики, то у незалежній Україні різного роду вандали нищили хрести, надмогильні плити й пам'ятники, палили могили правозахисників...

Увічнення пам'яті жертв голодоморів перш за все є завданням вищої влади України, державних органів, а також громадськості, усіх чесних громадян-патріотів України, науковців, студентів, вчителів, школярів, працівників туристсько-екскурсійної сфери, ін. Голодоморний терор залишив мільйони безіменних поховань, смуток і біль в душах людей. Мертвим, як і живим, теж болить! Майже в кожному селі і місті є люди, які пам'ятають місця масових поховань у голодні 1932-1933 рр. І високим моральним та патріотичним обов'язком місцевої влади і громадськості є належним чином впорядкувати ці братські могили і встановити біля них меморіальні знаки, пам'ятники. Необхідно скласти реєстр наявних пам'ятників, домагатися узяття їх під охорону держави. Суспільствознавцям інститутів НАН України, науковцям та викладачам вузів бажано посилити роботу з дослідження багатоаспектної теми голоду-геноциду 1932-1933 рр., залучати

аспірантську та студентську молодь до вивчення архівних документів, збору свідчень-спогадів очевидців голодомору, створення Книг пам'яті, монументів і пам'ятних знаків по всій Україні.

Кращим пам'ятником замореним голодом українцям може стати визнання на світовому рівні людомору геноцидом українського народу.

-
1. Ющенко Віктор. Вірю в Україну. – Дрогобич: “Коло”, 2004. – С.80-81.
 2. Шевчук О.А. Національно-культурні ініціативи української діаспори (кінець 50-х - початок 90-х рр. ХХ ст). – К.: 1997. – С.50.
 3. Все про Україну. – К.: Альтернатива, 1998. – С.275.
 4. Золоті ворота. – 1993. – №4. – С.30-32.
 5. 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. – К.: Рад.письменник, 1991. - 584 с.
 6. Веселова О. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.10. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.430-485; Її ж. Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні // УІЖ. – 2004. - №2. – С.50-67; ін.
 7. Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
 8. Известия. – 1990. – 5 ноября.
 9. Наука і суспільство. – 1990. – С.38-39; Родослав. – 1990. – Вересень.
 10. Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
 11. Вісник Сквирщини. – 1993. – 22 вересня.
 12. Літературна Україна. – 1993. – 25 березня.
 13. Народна газета. – 1993. - №36.
 14. Вечерняя Одесса. – 1993. – 28 сентября.
 15. Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.